
ULUS CEMAAT VE CEMİYET : CEMAAT VE CEMİYET ULUSLAR

*Nafiz TOK * Niğde Üniversitesi*

Benedict Anderson (1991: 5-7) ulusları, "hem egemen hem de doğaları gereği sınırlı (sınırları belirli) *hayali siyasal cemaatler*" olarak tanımlar. Bu cemaatler *hayalidir*, çünkü üyeleri cemaatin her ferdiyi tanımamalarına rağmen, kendilerini onun bir parçası olarak algırlar. Her bir üyenin zihninde cemaatlerinin bir imgesi yaşar. Üyelerinin hepsinin birbirini tanması imkansız olsa da, uluslar *sınırları belirli olan (sınırlı)* cemaatler olarak tasavvur edilirler, çünkü nüfus bakımından en büyüklerinin dahi, esnek bile olsa, sınırları belirgin ve sonludur ve bu sınırların ötesinde diğer uluslar (hayali siyasal cemaatler) vardır. Uluslar *egemen cemaatlerdir*, çünkü Tanrı temelli hiyerarşik monarşilerin yerlerine geçmişlerdir. Hiçbir monark ulus üzerinde iktidar iddia edemez. Nihai olarak, Anderson' a göre; uluslar bir *cemaat* olarak tasavvur edilirler, çünkü her birisinin içerisindeki eşitsizlik ve sömürü ilişkileri dikkate alınmaksızın, ulus, üyeleri tarafından daima derin ve yatay bir kardeşlik bağı olarak algılanır. Ulusun üyeleri bir ortak yaşam biçimi olarak aynı (ulusal) kültürü ve bir ortak kimlik olarak aynı (ulusal) kültürel kimliği paylaştıkları bir siyasal cemaatin mensupları olarak birbirlerini algırlar. Son iki asrı aşkın bir zamandır milyonlarca kişinin ulusu uğruna öldürmesine ya da gönüllü olarak kendi canını feda etmesine yol açan temel etken hayali cemaatin sağladığı bu kardeşlik duygusunda aranmalıdır.

* Doç.Dr., Niğde Üniversitesi, İ.İ.B.F, Kamu Yönetimi Bölümü.

Ancak ulus hayali bir cemaat olmasının yanı sıra *inşa ya da icat edilmiş bir cemaattir* de (Gellner, 1983; Hobsbawm, 1990). Modernitenin bir ürünü olan ulus, siyasal ve ekonomik amaçları gerçekleştirmenin bir aracı olarak devlet tarafından inşa edilmiştir. Devlet modernitenin koşullarının yarattığı ekonomik ve siyasal gereksinimlere yanıt olarak ülke düzeyinde bir cemaat (ulus) inşa etmeyi ve sınırları içerisinde yaşayan herkesi de bu cemaatin içinde eritmeyi amaçlamıştır. Bu amaç doğrultusunda ortak bir dil, kültür ve kimlik yaratarak, ülkedeki tüm nüfusu bu dil, kültür ve kimlik içinde asimile etmeye girişmiştir. Böylece devletin sınırları içerisinde yaşayan farklı dilleri konuşan, farklı etnik ve dini cemaatlere mensup olan herkes ülke düzeyinde tek bir büyük cemaatin mensubu olacaktı. Aynı dili konuşan, aynı kültürü (yaşam biçimini) ve kimliği paylaşan ülke nüfusu, hem aynı cemaate mensup olduğu hissi ile birbirine, hem de aynı devleti paylaştıkları hissi ile devlet ve kurumlarına karşı bir aidiyet hissi geliştirecekti. Sonuçta da, birbirlerine ve devlete yaratılan cemaat bağlarıyla bağlanmış olacaktı.

Oysa modernleşme çağı yaşanıyordu ve cemaatler modernite öncesi döneme ait toplumsal yapılar olarak görülüyordu. Modernitenin ve onun anlatılarının yerleşmesiyle, cemaat (gemeinschaft)/cemiyyet (gesellschaft), geleneksel/modern, Doğu/Batı, Din/Akıl gibi ikili karşıtlıklar yaygınlaşıyor ve bu karşıtlıklar modernleşme bağlamının anlaşılmasında kullanılmaya başlanıyordu (Kadıoğlu, 1999: 23). Bu ikili karşıtlıklar içinde birinci kavramlar geri kalmış ve geleneksel olanı, ikinciler ise modern ve ileri olanı ifade edecek şekilde kullanılıyordu. Bu yüzden, modernleşme ve ilerlemenin toplumsal yapıyı (ortak değer ve inançlar etrafında bütünleşmiş insanlardan oluşan bir yapıyı ifade etmesi sebebiyle gelenekseli temsil eden) *cemaatten* (bireyselliğini ve öz-çıkarmasını ön planda tutan bireylerin ortak çıkar duygusuyla bir arada olduğu daha gevşek bir yapıyı ifade etmesi sebebiyle modernini temsil eden) *cemiyyete* dönüştürmesi bekleniyordu (Erdoğan, 2009).

Böylece, modernleşme ile birlikte yerel, etnik ve dini cemaat bağlarının zayıflayacağı, önemini kaybedeceği düşünülürken, hatta bu toplumsal ilerlemenin bir göstergesi olarak kabul edilip arzulanan bir durum olarak görülürken, ironik bir biçimde devletler eliyle ülke çapında ulus denilen büyük cemaatler inşa edilmesine girişiliyordu. Acaba modernleşme bağlamında hali hazırda var olan cemaatler çözülürken ve bu çözümler teşvik edilirken, devletleri ulus denilen ülke çapındaki büyük hayali cemaatleri inşa etmeye iten şey neydi? Çalışma öncelikle bu sorunun yanıtını ortaya koymayı amaçlıyor (1. Bölüm). Tüm ulusların az ya da çok bazı cemaat özellikleri göstermesinin modernitenin işlevsel bir zorunluluğu olduğunu ortaya koyduktan sonra, cemaat özellikleri ağır basan ulus tipi ile cemiyyet özellik-

leri ağır basan ulus tipi içerisinde özgürlük, bireysellik, yurttaşlık ve demokrasi meselelerini irdeliyor (2. Bölüm). Son bölümde ise konuya ilişkin sonuç niteliğinde genel bir değerlendirme ortaya konuyor ve cemiyet tipi ulus anlayışının günümüz modern toplumlarının yapısına daha uygun olduğu savunuluyor (3. Bölüm).

1.Modernitenin Gereği Olarak İnşa Edilen Siyasal Cemaat: Ulus¹

Bir siyasal cemaat olarak ulusun ve onun siyasal örgütlenme biçimi olarak ulus-devletin tarih sahnesine çıkması modernitenin bir ürünü olan milliyetçilik ideolojisinin doğması ile olmuştur.² Milliyetçilik ideolojisi bir siyasal ideal olarak ulus-devleti inşa etmeyi hedeflemiştir. Milliyetçilik ideolojisinin gerçekleştirmeyi hedeflediği moderniteye özgü olan bu yeni siyasal örgütlenme biçimi, siyasal yönetimin (devletin) sınırlarının siyasal cemaatin (ulusun) sınırlarıyla çakışmasını gerektirir. Bu yüzden, *ulus-devlet idealinin gerçekleştirilebilmesi için milliyetçilik ideolojisi devlet ve kültürün evliliğini hedefler* (Gellner, 1997: 50-51); siyasal toplumun kültürel olarak homojenleştirilmesi suretiyle siyasal ve sosyo-kültürel birimlerin çakıştırılmasını amaçlar. Ortak bir kültürel (ulusal) kimliği paylaşan bir halkın (ulusun) kendi kendini yönettiği bir siyasal örgütlenme biçimi olarak ortaya çıkan ulus-devlette, ulusal kültürel kimlik (cemaat kimliği) ile yurttaşlık kimliği (siyasal anayasal kimlik) birbiriyle çakışır. Çakışan bu kimlikler kendi kendini yöneten otonom bir siyasal cemaat olarak ulus-devletin birlik ve istikrarı için gerekli olan bağları sağlarlar. Böylece ulus-devlet içerisinde hem kültürel bütünlük, hem de siyasal birlik birbirlerini destekleyerek aynı anda gerçekleşmiş olur. Milliyetçi ideolojiye göre, ulus ancak hem kültürel hem de siyasal birliği bu şekilde çakıştırarak gerçekleştiren egemen ulus-devlet biçiminde örgütlenecek var olabilir; kendi kaderini tayin edebilir.

Ancak çoğu devlette daima kültürel (etnik, dini ve dil yönünden) bir çeşitlilik olagelmisti ve bu kültürel olarak homojen ulus-devlet idealinin gerçekleştirilebilmesi için öncelikle ulus denilen siyasal cemaatin yaratılması gerekiyordu. Bir başka deyişle ulus-devlet olabilmek için önce ulus inşa

¹ Bu Bölümde ortaya konan düşünceler, Bican Şahin'in editörlüğünü yaptığı *Demokrasi Teorisinde Güncel Tartışmalar* (2008) adlı kitapta yayınlanan "Çokkültürcülüğün Meydan Okuduğu Milliyetçilik Kimlik Siyaseti: Ulus, Ulus-Devlet ve Liberal Demokrasi" adlı çalışmamda geliştirdiğim düşüncelere dayanmaktadır.

² Bir ideoloji olarak milliyetçiliğin ve onun hedefi olan ulus ve ulus-devletin, 1789 Fransız İhtilali ile birlikte doğduğu ve 19. yüzyıldan itibaren yayılmaya başladığı ve bu akımın özellikle Rousseau'nun "genel irade" ve "halk egemenliği" gibi fikirlerinden önemli ölçüde etkilendiği geniş kabul görür.

edici devlet³ olmak gerekiyordu (Kymlicka, 2001a: 229). Bu yüzden devletler sınırları içerisinde tek, homojen bir dil, kültür ve kimlik yaratıp⁴, bunu ülkede yaşayan tüm insanlara ulusal dil, kültür ve kimlikleri olarak benimsetmek suretiyle kendi uluslarını inşa etmeye giriştiler (Gellner, 1983; Hobsbawm, 1990; Anderson 1991). Bunu yaparken de genel olarak ulus inşa etme politikaları denilen çok çeşitli politika ve stratejiler izlediler. Bu politika ve stratejilerin en önemli araçları ise başta milliyetçi ideolojinin hedefleri doğrultusunda bir müfredata sahip olarak yapılandırılan kamusal eğitim sistemi olmak üzere, ulusal medya, zorunlu askerlik hizmeti, vatandaşlığa, ulusal dile, sembollere, eğitime ilişkin yasalar vb. olagelmıştır. Hatta ulusal dil olarak kabul edilen dilde işleyen, ulusal kültür ve kimlik olarak kabul edilen kültür ve kimliği yansıtan tüm sosyal, siyasal ve ekonomik kurumların ulus inşa etme politikalarının önemli araçları işlevini gördüklerini söylemek yanlış olmaz.

Ulus-inşa etme politikalarının bu araçları ile devletler, sınırları içerisinde yaşayan farklı dini, etnik ve kültürel gruplara mensup herkesi oluşturdukları ulusal kültür, dil ve kimlik içerisinde asimile etmek suretiyle tek bir siyasal cemaat (ulus) yaratmayı hedeflemişlerdir (Tok, 2006: 21). Topraklarındaki etnik, dini ve kültürel farklılıkları mümkünse (gönüllü ya da zorunlu) asimilasyon yoluyla (bazen de toplu sürgün ya da daha kötüsü etnik temizlik ya da soykırım gibi yöntemler kullanmak suretiyle⁵) ortadan kaldırarak, bu mümkün değilse onları ikincil ve önemsiz kılarak kültürel yönden olabildiğince homojen siyasal birimler (ulus-devletler) oluşturmaya çalışmışlardır. Bu suretle devletin ve ülkenin birlik ve bütünlüğünün sağlanmasının ve eşit vatandaşlığın bir çeşit önkoşulu olarak gördükleri şeyi yaratmak istiyorlardı: ulus denilen siyasal cemaati ve ona özgü siyasal örgütlenme modeli olan ulus-devleti. Böylece uluslar da ulus-devletler de milliyetçi ideolojinin bir eseri olarak devletlerin kendileri tarafından yaratıldılar.⁶

³ Ulus-inşa etme süreci o kadar sıkıntılı bir süreçti ki, bugün bile pek çok devlet tam olarak ulus-devlet aşamasına başarıyla geçememiştir. Hala ulus-devlet olma yolunda çeşitli sorunlarla boğuşan ulus inşa edici devlet aşamasındadırlar.

⁴ Devletler tarafından yaratılan bu ulusal dil, kültür ve kimlik yoktan var edilmemiş, baskın ya da egemen olan etno-kültüre dayalı olarak yaratılmıştır. Bu durumun, not 6'da açıklandığı gibi, devletin sınırları içerisinde yaşayan farklı kültürel grupların ulus-inşa etme politikalarına karşı takındıkları tutumlar bakımından önemli sonuçları olmuştur.

⁵ Amerikan yerlileri ve Avustralya Aborjin halklarının deneyimlerine bakmak bu yöntemlerin sadece demokratik olmayan devletlerce değil, Batı'nın liberal demokratik devletleri tarafından da kullanıldığını göstermeye yeter.

⁶ Diğer bazı çalışmalarımda ele aldığım gibi (Tok, 2003 ve 2006) devletler tarafından ulus-inşa etmek için yaratılan ulusal dil, kültür ve kimlik yoktan var edilmemiş, baskın ya da egemen olan etno-kültüre dayalı olarak yaratılmıştır. Bunun sonucu olarak da, ulus inşa etme politikala-

Dahası bir siyasal cemaat olarak ulusun ve onun siyasal örgütlenme biçimi olan ulus-devletin yaratılması, modern endüstrileşmiş toplumun işlevsel bir zorunluluk olarak kültür ve dil yönünden homojenlik gerektirmesinin bir sonucuydu (Gellner, 1983: 139-140; Taylor: 1997, 32-33). Endüstrileşmiş geniş ölçekli ekonomiler olarak modern toplumlar, coğrafi ve mesleki yönden hareketli, okuma yazma bilen, eğitilmiş ve rahat iletişim kurabilen bir işgücüne ihtiyaç duymaya başlamışlardır (Gellner, 1983: Bölüm 3). Modern ekonominin gerektirdiği böyle bir işgücünün oluşturulması da ancak ortak bir dil ve kültürün kitlelere öğretilip benimsetilmesi ve ortak bir dilde eğitimin tüm ülke nüfusuna yayılması ile (yani eğitimin ulusallaştırılması ile) mümkün olmuştur. Bu da devletin sınırları içinde kültür ve dil yönünden homojenleşmenin sağlanması demektir. Böylece ulus denilen siyasal cemaatin ve ulus-devlet siyasi örgütlenmesinin ortaya çıkması için gerekli koşullar, modern endüstri toplumunun gerektirdiği işlevsel bir zorunluluk olarak ortaya çıkmış oluyordu.

Modern toplum için bu şekilde işlevsel bir zorunluluk olarak ortaya çıkan kültür ve dil yönünden homojenlik ve bunu sağlamanın en önemli aracı olan ulusal eğitim sistemi aynı zamanda fırsat eşitliği için de bir önkoşul olarak görülür. Ortak standart bir dilde standart bir kamusal eğitim sunan ulusal eğitim sistemi; ülkedeki tüm insanların ortak ulusal dil ve kültüre hakim olmalarını sağlamak suretiyle geri kalmış bölgelerin ve farklı toplumsal sınıf, grup ve katmanların siyasal cemaate (ulusa) dahil edilmelerini sağlar. Bunun yanında her bölgeden, her toplumsal sınıf ve gruptan çocukların, modern ekonomide rekabet için gereken bilgi ve yetenekleri kazanmalarını da mümkün kılar (Kymlicka, 2001a: 226). Bütün bunlar ise, ulusal ortak dilde işleyen sosyal, ekonomik ve siyasal kurumlara erişimde eşitlik

n ile yaratılan ulusal kültür ve kimlik tarafsız ve kapsayıcı değildi; baskın grup ya da grupların etno-kültürlerinin statüsünü ulusala yükseltip bunları kurumsallaştırıyor ve böylece bunları avantajlı kılıyordu. Bu durum karşısında devletlerin sınırları içerisinde yaşayan farklı etnik, dini ve kültürel grupların devletlerin uyguladığı ulus ve ulus-devlet inşa etme politikalarına tepkileri de farklı şekillerde oldu. Bazı göçmen gruplar gönüllü olarak asimilasyonu seçerken, (kendilerini ağırlıklı olarak dini bakımdan tanımlayan) diğer bazı gruplar farklılıklarını koruyarak ya da genel bazı toplumsal uygulamalardan muaf tutulmalarını isteyerek ana akım kültürene entegre olmayı arzuladılar. Belli bir bölgede yoğunlaşmış, az çok kurumsallaşmış bir kültüre sahip ve kendilerini farklı bir ulus olarak görme eğiliminde olan etno-kültürel gruplar ise asimilasyona karşı direndiler. Devlet tarafından yaratılan baskın kültüre dayalı ulusal kültür ve kimliği reddedip, kendi etno-kültürlerini ulusallaştırma, kendi ulus ve ulus-devletlerini kurma mücadelesine giriştiler. Böylece devletlerin asimilasyonist milliyetçiliğine bir tepki olarak ayrılıkçı etnik milliyetçilik ya da azınlık milliyetçiliği diyebileceğimiz bir milliyetçilik türü ortaya çıktı.

açısından tanımlanan fırsat eşitliğinin sağlanmasının önemli gerekleri olarak görülür.

Yine ulus devletin dil ve kültür yönünden homojenliği yurttaşların kamusal alanda vatandaşlık kimlikleri ile siyasal yönetime katılımlarının sağlanması açısından da gerekli görülür. Yani dil ve kültür yönünden homojenlik demokrasinin iyi işleminin bir gereği olarak görülür. Demokrasi sadece seçimler ve oy kullanmaktan ibaret değildir. Seçimler ve oy kullanma, önemli olsa da, daha geniş demokratik özyönetim sürecinin yalnızca bir parçasıdır. Demokratik özyönetim süreci siyasal meseleler ve bunların nasıl çözüleceğine ilişkin yol ve yöntemlerin kamusal tartışması ile başlar. Böyle bir tartışma ve müzakere sürecinden çıkan kararlar bir bütün olarak halkın dikkatli düşünülerek ortaya konmuş iradesini ve ortak iyisini yansıttığı temelinde meşrulaştırılırlar (Kymlicka, 2001a: 226). Bu yüzden demokrasi sadece seçimlerde oy kullanmayı sağlayan bir sistem değil, aynı zamanda vatandaşların siyasal tartışmalara katılımlarını sağlayan bir kolektif müzakere ve meşrulaştırma sistemidir.

Böyle bir demokrasi anlayışı, demokratik tartışma sürecine katılanların birbirlerini anlamalarını ve birbirlerine güven duymalarını gerektirir. Her şeyden önce halkın birlikte kendini yönetmesi onu oluşturan insanların birbirlerini anlamasına bağlıdır. Siyasal tartışma ve müzakere ancak katılımcılar birbirlerini anlıyorlarsa mümkün olabilir. Bu da ortak bir dilin gerekliliğine işaret eder. J. S. Mill daha 1860'larda bunu görmüş ve temsili demokrasi üzerine düşüncelerini ortaya koyarken ortak bir dilde bütünleşmiş bir halk olmaksızın yaşayabilir (uygulanabilir) bir demokrasinin olamayacağını ileri sürmüştü. Mill'e göre (1993: 392), dil yönünden çeşitlilik gösteren devletlerde demokrasinin uygulanabilirliği "imkansız yakındır", çünkü halk "farklı dillerde okuyup yazdığı için temsili [demokrasinin] kurumlarının işleyişi için gerekli olan birleşik kamuoyu oluşamaz". O halde dil birliğine dayanan ulus-devletler, halkın ortak dilinde siyasal tartışmaların (siyasetin) yapılmasını ve bu suretle kamuoyunun gelişimini ve kolektif iradenin oluşumunu mümkün kılarak güçlü ve uygulanabilir bir demokrasi için en uygun koşulları yaratırlar (Kymlicka, 2001b: 213-214).

Ulus-devlet ortak ulusal dil vasıtasıyla vatandaşların karşılıklı olarak birbirlerini anlamalarını sağlayarak uygulanabilir bir demokrasi için en uygun forumu sağlamakla kalmaz, aynı zamanda ortak ulusal kimlik vasıtasıyla siyasal tartışma ve müzakereler için gerekli olan karşılıklı güven ve dayanış-

ma hissini de yaratır.⁷ Siyasal tartışma ve müzakerenin mümkün olabilmesi için katılımcıların başkalarının çıkar ve fikirlerini dikkate alma konusunda samimi bir isteğe sahip olmaları gerekir. İnsanlar, diğerlerinin samimi bir biçimde kendi çıkar ve fikirlerini (de) hesaba katacaklarına inanıyorlarsa, bu konuda diğerlerine güvenleri varsa, siyasal tartışmalara katılmayı anlamlı bulurlar (Kymlicka, 2001a: 226). Dahası bir seçim ya da tartışmada kaybedenler, ancak gelecek sefere kazanabileceklerini ihtimal dahilinde görüyorlarsa ve kendileri kazandıklarında diğerlerinin de sonuçlara uyacaklarına dair güvene sahipseler sonuçları kabul etme eğiliminde olurlar.⁸ İşte ulus-devlet yarattığı ortak ulusal kimlik vasıtasıyla demokrasinin işlemesi için gereken bu karşılıklı güven ve dayanışma hissi ihtiyacını karşılar.

Yurttaşlar arasında karşılıklı güven ve dayanışma hissini sadece demokrasinin iyi işlemesi için değil, aynı zamanda ulus-devletin birlik ve istikrarı için de elzemdir. Ulus-devletin birlik ve istikrarı vatandaşların etnik köken, din ve yaşam biçimleri bakımından kendilerinden farklı olan, muhtemelen asla karşılaşmadıkları ve hiç tanımadıkları (anonim) kimseler için vergi, sosyal yardım, askerlik, yurt savunması gibi fedakarlıklarda bulunmalarını gerektirir (Kymlicka, 2001a: 225). Vatandaşların hiç tanımadıkları anonim kimseler için bu fedakarlıkları yapmalarını mümkün kılan ulus-devletin homojen kültür ve diline dayalı olarak oluşturulan ortak ulusal kimliktir (Miller, 1995: 65-73). Ortak ulusal kimliğe sahip oldukları hissi ulus-devlet vatandaşlarını öyle bir bütünleştirir ki, tanınmayan anonim kimseler için yapılan fedakarlıklar bu sayede artık "bizden biri" için yapılan fedakarlıklara dönüşür (Kymlicka, 2001a: 225). Bütün bunlardan dolayı, ulusal kimlik, ulus-devletin birlik ve istikrarının gerektirdiği fedakarlıkları mümkün kılan dayanışma ve güven hissini kaynağıdır. Bu yüzden de, uluslar yukarıda bahsedilen bütün bu işlevsel zorunlulukların bir sonucu olarak az ya da çok bir takım cemaat özellikleri gösterirler.

O halde ulus adı verilen hayali siyasal cemaat ve onun siyasal örgütlenme biçimi olan ulus-devlet modernitenin işlevsel bir zorunluluğu olarak ortaya çıkmıştır. Ancak uluslar yukarıda bahsettiğimiz işlevsel zorunluluklardan dolayı bir takım cemaat özellikleri taşıyalar da, cemaatlere benzerlik

⁷ Siyaset ve adalet hakkında kamusal tartışma ve müzakereleri mümkün kılan güven ve dayanışma hissini sağlanmasında ortak ulusal kimliğin oynadığı rol için ve ulusal kimliğin siyasal toplumun birlik ve istikrarına katkısı için bkz. Tok (2003: özellikle s. 207-219).

⁸ Bir seçim ya da tartışmada kaybedenlerin seçim ya da tartışmanın sonucuna uymalarının önemli sebeplerinden birisi de; kendilerini ortak ulusal kültürle ve kimlikle özdeşleştirmelerinin onlar için en azından kısmen (o kültür ve kimliği temsil eden) devlet ve kurumlarına bağlılığın ve devletin meşruluğunu kabul etmenin kaynağı olmasıdır. Argümanın detayları için bkz. Tok (2003:207-219).

bakımından farklılıklar gösterirler. Bazıları bünyesinde cemaat özelliklerini daha fazla, bazıları ise daha az barındırır. Yani tüm uluslar bir takım işlevsel zorunluluklardan dolayı bazı cemaat özellikleri taşıyabilirler de, bazı ulusların cemaat karakteri, bazı ulusların ise cemiyet karakteri daha ağır basar. Toplumsal ve siyasal kültürle, ulusal kültür ve kimliğin üyeler tarafından algılanış biçimiyle yakından alakalı olan ulusların cemaat özellikleri ya da cemiyet özellikleri göstermedeki bu farklılıkları, bireysellik, özgürlük, yurttaşlık ve demokrasi açısından önemli sonuçlar doğurur ki, sonraki bölüm bunu irdeliyor.

1. Cemiyet ve Cemaat Tipi Uluslarda Bireysellik, Özgürlük ve Demokrasi

Uluslar ne kadar fazla cemaat özellikleri gösteriyorlarsa, o kadar bireyselliği, özgürlüğü ve demokrasiyi kısıtlıyorlar demektir. Ne kadar fazla cemiyet özellikleri gösteriyorlarsa, o kadar fazla bireyselliği, özgürlüğü ve demokrasiyi teşvik ediyorlar demektir. Bu çalışmada bu iki farklı yapıdaki ulus tipi sırasıyla *cemaat ulus* ve *cemiyet ulus* olarak adlandırılmaktadır. Bundan sonraki kısım bu iki tip ulus içerisinde bireysellik, özgürlük ve demokrasi sorununu irdelemektedir.

Cemiyet ulus tipi, bireysellik, özgürlük ve demokrasinin yaşayabileceği koşulları yaratır. Bu koşullar cemiyet ulus tipine özgü olan, çoğulculuk ve farklılıklara izin veren ulusal kültürün yapısından kaynaklanır. Cemaat ulus tipi ise tersine yine kendisine özgü olan çoğulculuk ve farklılığa yer vermeyen, bütüncü (komüniter) bir özellik gösteren ulusal kültürünün yapısından kaynaklanan nedenlerle bireysellik, özgürlük ve demokrasinin yaşayacağı koşulları ortadan kaldırır. Şimdi bu argümanlarımıza daha yakından bakalım.

Ulusal kültür, farklı yaşam tarzlarını, felsefi düşünce, ahlaki değer ve inanışları bireysel seçimler için seçenek olarak içerisinde barındırdığı ve üyelerinin söz konusu ortak yaşam biçimi içerisinde diledikleri gibi yaşamalarını mümkün kıldığı ölçüde bireysellik ve özgürlüğü destekler (Tok, 2003: 69-75). Ulusal kültürün, üyelerce kendilerine alternatif yaşam tarzları sunan ortak bir yaşam biçimi olarak değil de, aynı değer ve inançları da paylaşmayı kapsayacak şekilde algılanması istendiğinde ise, bireysellik ve özgürlüğe yer vermeyen bütüncü (komüniter) bir toplumsal yapı ortaya çıkar. Bu durumda ulusal ortak kültür; farklı, alternatif yaşam tarzlarının, ahlaki ve felsefi değer ve inanışların bireyler için farklı seçenekler olarak var olduğu bir bağlam olmaktan çıkar. Ulusun tüm üyeleri tarafından *aynı şekilde* benimsenip *aynı şekilde* yaşanacak *yekpare bir yaşam biçimine* dönüşür. Ulusal ortak kimliğin dahi üyelerce *aynı biçimde* algılanması istenir. Böyle bir

cemaatçi toplumsal yapılanmada ise bireysellik yerine ulusa üyelik, özgürlük yerine itaat ve ortak yaşam biçimini izleme makbul hale gelir. Ulus adeta üyeleri için hapsoldükleri bir “kafese” dönüşür (Mann, 1993: 250-252; Hall, 2008, 31).

Oysa, özgürlükçü ve demokratik bir siyasal kültüre sahip cemiyet tipi ulusların çoğulcu olması, farklılıkları barındırması kaçınılmazdır (Rawls, 1996: xviii). Özgürlükçü siyasal ve toplumsal kurumlara sahip bir ulus, bireyselliği ve özgürlüğü teşvik ederek, çoğulcu bir karakter kazanır. Çünkü çoğulculuk bireysel özgürlüğün kullanılmasının doğal bir sonucudur. Böyle bir ulusal kültür üyelerine farklı yaşam seçenekleri sunar ve bireysel özgürlüklerini kullanabilecekleri bir bağlam sağlar (Kymlicka, 1995: 83-84). Üyelerin özgürce kendi “bireysel iyi anlayışlarına” göre yaşamalarını mümkün kılar. Bu özellikleri yüzünden de üyeleri böyle bir ulusal kültüre değer verirler ve aidiyet hissi geliştirirler. Üyelerinin bireyselliğini, özgürlüğünü, kendi iyi yaşam anlayışlarına göre yaşamalarını mümkün kılan böyle bir cemiyet ulus, onların ortak çıkar bilinci tarafından ayakta tutulur (Erdoğan, 2009).

Ulusal kültürün tüm üyelerin benimsemek zorunda oldukları değer, inanış ve öğretilere dayalı, farklılıkları içerisinde barındırmayan, tüm üyelerce aynı biçimde izlenmesi gereken yekpare bir yaşam biçimi olarak cemaatçi bir tarzda algılanması durumunda ise, bireysellik ve özgürlüğe yer kalmaz. Böyle bir ulusal kültür tüm üyelerin aynı biçimde sürmek zorunda oldukları “ortak bir iyi yaşam biçimi” olması yüzünden önemli kabul edilir. Bu yapıdaki uluslar cemaat özellikleri ağır basan toplumsal bir karakter gösterirler. Ancak ulus düzeyindeki büyük bir toplumsal grubun üyelerinin aynı iyi yaşam anlayışını benimseyip izlemelerinin sağlanması ancak demokratik olmayan yöntemlerle, bireysel özgürlükler yok edilerek mümkün olabilir. Cemaat türü bütüncü bir ulus yaratılması çoğulculuk ve farklılıkların yok edilmesi, toplumun homojenleştirilmesi sonucunu doğurur.

Bireysellik ve özgürlüğe yer açan cemiyetçi bir ulusal kültür demokrasinin işleminin temel koşullarından birisi olan muhakemeyi ve tartışmayı teşvik eder (Kadioğlu, 1998). Ulusun üyelerinin bireyselliklerini özgürce yaşayabilmeleri, yaşamlarıyla ilgili kararlar alıp seçimler yapabilmeleri onların eleştirel akıl yürütme ve muhakeme yeteneklerini de geliştirir ki, bu yetenek demokratik bir toplumda yurttaşların taşınması gereken önemli bir niteliktir. Bireysellik ve özgürlüğün yaşanmasını mümkün kılan demokratik özgürlükçü toplumun kurumlarının ayakta kalması ve iyi işlemesi önemli ölçüde yurttaşların göstermeleri gereken bazı erdemlere bağlıdır (Tok, 2005: 237-245). Bu erdemlerin en önemlilerinden

birisi olan kamusal ruhluluk, yurttaşların muhakeme ve tartışma yeteneğinin olmasını gerektirir. Demokrasi sadece seçim zamanlarında oy kullanmaktan ibaret değildir. Yurttaşların kamusal meselelerle ilgilenmeleri, bunlarla ilgili tartışmalara katılmaları ve siyasal iktidarın icraatlarını takip edip sorgulamaları çağdaş demokrasinin iyi ve sağlıklı işleminin bir gereğidir (Tok, 2005: 239). Kamusal meselelerle ilgili tartışmalara katılma hem söz konusu meselelerle ilgili görüş beyan etmeyi hem de toplumsal çeşitliliğin bir sonucu olarak diğer yurttaşların fikir, düşünce ve görüşlerini dinlemeye ve anlamaya istekli olmayı içerir (Galston, 1991: 227).

Dahası, kamusal tartışmalara katılırken yurttaşların görüşlerini “kamusal akıl” süzgecinden geçirerek sunmaları gerekir (Rawls, 1996). Yurttaşlar, kamusal meselelere ilişkin ihtilafların çözümünde güç ya da baskı kullanmak ya da aldatmak (hile) yerine, diğer yurttaşlar için de kabul edilebilir olan makul (kamusal) sebepler ileri sürerek, ikna ve uzlaşma yoluna gitmelidirler (Tok, 2005: 240). Neyin sadece kendi bireysel inanış, değer ve görüşleriyle ilgili olduğunu, neyin kamusal alanda savunulabilir olduğunu ayırt etmeye çalışmalı ve empati yaparak, meselelerin diğer dini, ideolojik, felsefi inançlara ve etno-kültürel kimliklere sahip bireylerin bakış açısından nasıl görüldüğünü anlamaya çalışmalıdırlar.

Yine özgürlükçü demokrasilerde yurttaşların kendileri adına yönetimde bulunacak temsilcileri seçmek yanında onları izlemek ve icraatlarını değerlendirmek sorumlulukları da vardır (Tok, 2005: 40-41). Yurttaşların bu sorumluluklarını tam olarak yerine getirmeleri yöneticilerin yanlış yapmalarını engellemede ve doğru icraatlar yapmalarını sağlamada etkili bir unsurdur. Yönetimin adil olmayan kanunlar çıkarması ve adil olmayan uygulamalara girişmesi durumunda yurttaşlar söz konusu kanun ve uygulamalara demokratik prosedürleri işleterek karşı çıkmalıdırlar. Kısacası özgürlükçü bir demokrasinin iyi işlemesi için yurttaşların göstermesi gereken kamusal ruhluluk erdemi, onların eleştirel akıl ve muhakeme yeteneğine sahip olmalarını gerektirir. Yurttaşlar ise bu yeteneklerini ancak bireysellik ve özgürlüğü destekleyen, çoğulculuğa yer veren cemiyetçi tarzda bir ulusal kültürü paylaşmaları durumunda geliştirebilirler.

O halde, cemiyet tipi bir ulus *aktif birey yurttaşlığı* teşvik edecektir. Yurttaşlık sadece *haklardan* oluşan *pasif bir statü* olarak görülmeyecek, özgürlük ve bireyselliği mümkün kılan ortamın devamlılığı için yurttaşların bazı *sorumlulukları* da üstlenmeleri gerektirdiği kabul görecektir (Tok, 2005: 237). Yurttaşların özgürlük ortamının sürdürülmesindeki ortak çıkar bilinci bunu mümkün kılacaktır. Bireyler özel alanda yaşamlarıyla ilgili anlamlı

seçimler yapmakta, kararlar almakta kullandıkları eleştirel akıl yürütme ya da muhakeme yeteneklerini, bu defa kamusal alanda yurttaş olarak kamusal akıl perspektifinden yaptıkları tartışmalarda da kullanacaklardır.⁹ Yaşadıkları özgürlük, bireysellik ve çoğulculuk ortamının devamlılığını sağlamak için aktif yurttaşlar olarak kamusal meselelerle ilgilenip, onlarla ilgili tartışmalara katılacaklar ve yöneticilerin karar ve uygulamalarını sorgulayacaklardır. Toplumsal farklılıkları ve çeşitliliği demokratik ortamda bireysel özgürlüğün kullanılmasının doğal bir sonucu olarak görüp *hoşgörülü* bir tutum takınacaklardır. Böylece özgürlükçü demokratik toplumun ve kurumlarının sürdürülebilirliğinde aktif rol oynayacaklardır. Sonuç olarak cemiyet tipi bir ulusta bireyler ortak çıkar bilinci temelinde hem hak hem de sorumluluklar boyutuyla yurttaşlık statülerini benimseyeceklerdir.

Bireysellik ve özgürlüğe yer vermeyen, üyelerinin yekpare ortak yaşam biçimine göre aynı şekilde tek tip yaşamasını talep eden cemaatçi ulus tipi ise demokrasinin iyi işlemesi için elzem olan muhakemeyi ve tartışmayı teşvik etmez. Bu tip bir ulus gerek gördüğünde özel yaşama da müdahale etmek suretiyle hem kamusal hem özel alanda yurttaşların ortak ulusal kültüre göre yaşamalarını talep ettiği için bireyselliğe, bireysel seçimlere ve bireyselliğin özgürce yaşanmasına izin vermez. Bu durumda da *aktif birey yurttaş* yerine *pasif takipçi (izleyici) yurttaşı* teşvik eder. Yurttaşın siyasal tartışmalara aktif katılımı, kamusal meselelerle ilgilenip eleştirel bir tutum takınması, muhakeme yeteneğini kullanması ya da yönetenlerin icraatlarını sorgulaması istenmez (Tok, 2003: 13-14). Yönetenlerin karar, politika ve uygulamalarını sorgulamaksızın kabul edip gereğini yapmaları arzu edilir. Bu tip bir ulusta yurttaşın sadece otoritenin dediğini yapan, isteğini yerine getiren, iyi bir takipçi (izleyici) olması istenir (Kadıoğlu, 1998: 73). Eleştirel akıl ya da muhakeme yeteneği kullanmak bir yurttaşlık erdemi olarak görülmez. Aksine otoriteye karşı eleştirel bir tutum takınan, onun karar, uygulama ve politikalarını sorgulayanlar iyi bir yurttaş olamayacakları gibi "ihamet etmekle" ya da "ulusun düşmanı" olmakla da suçlanabilirler. Zira bu tip bir ulusta yurttaşın sahip olması gereken "erdem" eleştirel akıl ya da muhakeme yürütmek değil, otoritenin iyi bir takipçisi olmaktır; otoritenin izinden gitmektir; itaatkar olmaktır. Otoritenin isteklerini sorgulamaksızın

⁹ Eleştirel aklı siyasal olmayan bağlamlarda kullanmayı bilmek zaten siyasal bağlamlarda bunu kullanmayı da sağlar. Ancak Rawls'ın *Political Liberalism*'de (1996) savunduğu eleştirel aklın siyasal bağlamlarda kullanılmasının siyasal olmayan bağlamlarda da kullanılmasını öğrenmeyi gerektirmediği fikri tartışmalıdır. Callan (1997: 13, 40) Rawls'ın bu düşüncesine karşı çıkar ve eleştirel aklın siyasal bağlamlarda kullanılmasının öğrenilmesinin siyasal olmayan bağlamlarda da bunun yapılmasının öğrenilmesiyle sonuçlanacağını savunur.

en iyi şekilde yerine getiren, otoritenin en iyi takipçisi olan itaatkar yurttaş "en iyi yurttaş"tır.

Cemaat tipi bir ulusta toplumsal ve siyasal farklılıklar ve çeşitlilik yekpare ortak ulusal yaşam biçiminden sapma olarak görüldüğünden bunlara hoşgörü gösterilmez. Toplum içindeki farklılıkların ve çeşitliliğin ortak yekpare ulusal yaşam biçimi içerisinde eritilmesi yoluyla ulusun üyeleri tek-tipleştirilir ve toplumsal gruplar benzeştirilir. Böylece yaşam biçimleri (kültürel) yönünden homojen bir toplumsal ve siyasal yapının oluşturulması hedeflenir. Homojen bir halktan oluşan (ya da oluştuğu varsayılan) cemaat tipi bir ulusun üyelerinin tek-tip düşünmesi, davranması ve yaşaması istenir (Ergil vd., 2005: 181). Böyle bir toplumsal yapı içerisinde de özgürlük ve bireyselliğe yer olmadığı için farklılık ve hoşgörüye de yer olmaz.

Cemaat tipi bir ulusta yurttaşlık sadece haklardan oluşması, kamusal yaşama aktif katılım sorumluluklarının olmaması anlamında pasif bir statü değildir. Sadece haklardan oluşan, aktif yurttaşlık sorumluluk boyutu olmayan böyle bir pasif yurttaşlık anlayışı (Pateman, 1995: 101), demokratik siyasal katılımı ön planda tutmayan ancak özgürlük ve bireyselliği temel siyasal değerler kabul eden cemiyet tipi uluslara özgü bir yurttaşlık anlayışıdır.¹⁰ Haklar temelindeki bu yurttaşlık anlayışında özgür birey yurttaşların sorumluluğu "kendi konumlarındaki diğer yurttaşların haklarına saygılı olmak, vergilerini ödemek ve herhangi bir tehdit karşısında toplumun siyasasına" sahip çıkmaktan ibarettir (Kadioğlu, 1998: 58). Yurttaşların bunun ötesinde geniş anlamda topluma karşı aktif siyasal katılımın gerektirdiği sorumlulukları yerine getirme konusunda hiçbir yükümlülüğü yoktur. Cemaat tipi ulusların yurttaşlık anlayışı ise tersine yurttaşlığın hak ve kazanım boyutundan çok sorumluluklar boyutunu öne çıkarır. Bu yüzden sorumlulukların yerine getirilmesini gerektirmesi anlamında "aktif" bir yurttaşlıktır. Ancak bu yurttaşlık anlayışı; söz konusu yurttaşlık sorumluluklarının yukarıdan dikte edilmesi ve yurttaşların bu sorumlulukları, otorite öyle buyurduğu için itaatkar bir biçimde, sorgulamaksızın, birer takipçi (izleyici) olarak yerine getirmeleri anlamında "pasiftir".

Böylece cemaat tipi bir ulus pasif takipçi (izleyici) bir yurttaşlığı teşvik eder. Yurttaşlık haklardan çok sorumluluklar, yerine getirilmesi gereken ödevler olarak anlaşılır. Bu ödevler ortak yekpare ulusal "iyi" yaşam biçiminin sürdürülmesinin gereği olarak görülür. Ortak ulusal iyi yaşam

¹⁰ Bu tip bir yurttaşlık anlayışı neo-klasik liberalizm ya da liberteryenizm çizgisine uygun bir yurttaşlık anlayışı olacaktır. Neo-klasik liberalizm ve liberteryenizm için Nozick (1974) ve Hayek (2004) gibi düşünürlerle bakılabilir.

biçiminin sürdürülmesi ise üyelerin bu ortak yaşam biçimine katılma ve uygun yaşama konusundaki ödev ve sorumluluklarını yerine getirmeleri ile mümkündür. Bu yüzden, eleştirel akıl yürütme ya da muhakeme yeteneklerini kullanıp kamusal tartışmalara katılma ya da yönetenlerin karar ve uygulamalarını sorgulama yerine, ortak yaşam biçimine katılıp ona uygun yaşayacaklar ve otoritenin belirlediği ödev ve sorumlulukları sorgulamaksızın yerine getireceklerdir. Bireyselliklerini ve özgürlüklerini feda edip ulusal ortak yaşam biçiminin ve otoritenin iyi birer izleyicisi (takipçisi) olacaklardır. Toplumsal farklılıklar ve çeşitlilik ortak ulusal yaşam biçiminin sürdürülmesi ve ulus siyasal cemaatinin birlik ve istikrarı için tehdit olarak görülecek ve hoşgörüyü karşılamayacaktır. Bu şekilde yurttaşlar ortak iyi yaşam biçimine katılma ve otoriteyi izleme konusundaki ödev ve sorumluluklarını iyi birer izleyici (takipçi) olarak yerine getirmek suretiyle, ortak ulusal iyi yaşam biçiminin ve onun siyasal örgütlenmesi olan ulus-devletin sürdürülmesinde *pasif takipçiler olarak aktif rol* oynayacaklardır. Sonuç olarak, cemaat tipi bir ulusun üyeleri, ortak ulusal "iyi" yaşam biçimine katılmalarındaki yarar temelinde, ödev ve sorumluluklarını yerine getirme konusunda iyi birer izleyici (takipçi) olmalarını gerektiren pasif bir yurttaşlık statüsü benimsemek durumunda olacaklardır.

Bu bölümdeki irdelememiz cemiyet tipi ulusların özgürlük, bireysellik, toplumsal çeşitlilik ve demokrasiyi destekler bir yapı gösterdiğini, cemaat tipi uluslarda ise ulusal ortak iyi yaşam biçiminin sürdürülmesi uğruna özgürlük, bireysellik ve toplumsal çeşitliliğin feda edildiğini ortaya koymaktadır. Şüphesiz günümüz modern toplumunun yapısına uygun olan ulus tipi, özgürlüğün ve demokrasinin sürdürülmesinin koşullarını yaratan cemiyet tipi ulustur. Cemiyet tipi ulus üyelerinin hem bireyselliklerini hem de yurttaşlıklarını yaşamalarını mümkün kılar.

3. Sonuç

Çalışmanın ilk bölümü, ulusun ve onun siyasal örgütlenme biçimi olan ulus-devletin milliyetçilik ideolojisi tarafından modernitenin bir ürünü olarak yaratıldığını ortaya koydu. Ulus ve ulus-devletin; modern endüstrileşmiş toplumun, ekonomik, siyasal ve toplumsal nitelikte olan bazı işlevsel zorunlulukları yerine getirebilmesinin kültür ve dil yönünden homojenlik gerektirmesinin bir sonucu olarak, siyasal cemaatler biçiminde kurgulandığını ve bu nedenle tüm ulusların az ya da çok bazı cemaat özellikleri gösterdiklerini gördük. Bütün uluslar az ya da çok cemaat biçiminde kurgulansa da bazılarında cemaat, diğerlerinde ise cemiyet özelliği ağır basar ve bu nokta ulusların siyasal ve toplumsal kültürünün üyelerce algılanışıyla yakından alakalıdır.

İkinci bölümde cemaat tipi ve cemiyet tipi uluslarda özgürlük, bireysellik, toplumsal çeşitlilik, yurttaşlık ve demokrasi meseleleri irdelendi. Ulusal kültürü tüm üyelerce paylaşılması gereken değer ve inançlar temelinde yine tüm üyelerce aynı biçimde yaşanması gereken yekpare bir ortak "iyi" yaşam biçimi olarak kurgulayan cemaat tipi uluslar; özgürlük, bireysellik ve toplumsal çeşitliliğe yer vermez. Muhakeme yeteneği kullanmayan pasif (itaatkar) izleyici (takipçi) yurttaşlar yetiştirirler ve demokrasiyi desteklemezler. Ulusal kültürü bireysel seçimler için farklı iyi yaşam seçeneklerinden oluşan bir seçme bağlamı olarak kurgulayan cemiyet tipi uluslar ise bireysellik, özgürlük ve toplumsal çeşitliliğe tanır ve teşvik eder. Muhakeme yeteneği kullanan, siyasal meselelerle ilgilenen ve bunlarla ilgili tartışmalara kamusal akıl perspektifinden katılan, yönetenlerin karar, politika ve uygulamalarını eleştirel bir bakışla değerlendiren ve sorgulayan aktif birey yurttaşlar yetiştirirler. Böylece özgürlükçü ve demokratik ulusal kültürün devamlılığını ortak çıkar bilinciyle destekleyerek yurttaşlık sorumluluklarını yerine getirirler.

Her iki ulus tipinin özellikleri dikkate alındığında cemiyet tipi ulusların modern toplumun yapısına daha uygun olduğu aşikardır. Zaten bir toplumsal grup olarak da cemiyet modern olanı, cemaat ise geleneksel olanı temsil etmektedir. Tarihsel süreç içerisinde modernitenin koşulları, birinci bölümde bahsedilen işlevsel zorunluluklardan dolayı ulusun cemaat özellikleri ağır basacak şekilde kurgulanmasının gerektiği düşüncesini ortaya çıkarmış ve bu düşüncenin sonucu olarak da ulus bu şekilde kurgulanmak istenmiş olabilir. Ancak bu gün gelinen noktada, çoğulculuğa yer vermeyen, özgürlük ve bireyselliği desteklemeyen cemaat tipi bir ulus anlayışı toplumsal ve siyasal gerçeklerle uyumsuz. Küreselleşme çağında postmodernitenin koşulları; özgürlük, bireysellik ve demokrasi temelinde farklılıklara yer veren çoğulcu bir ulusal siyasal ve toplumsal kültür gerektirmektedir. Böyle bir siyasal ve toplumsal kültürün tüm üyelerce aynı şekilde algılanması, benimsenmesi ve yaşanması gerekmez. Her üye kendi bireysel iyi yaşam tarzına yer verip özgürce yaşamasına izin veren, tüm üyelerin seçme bağlamını oluşturan ortak bir genel yaşam biçimi anlamındaki böyle bir ulusal kültürü ortak çıkar bilinci temelinde destekler. Böyle bir bağlamda tüm üyeler bireyselliklerinden taviz vermeksizin iyi birer yurttaş da olabilirler. Bütün bunlardan dolayı da cemiyet tipi bir ulus; modern toplumun gerektirdiği siyasal, toplumsal ve ekonomik işlevsel zorunlulukları, özgürlük, bireysellik, çoğulculuk ve demokrasiden ödün vermeksizin yerine getirecek potansiyele sahiptir.

KAYNAKLAR

- ANDERSON, Benedict (1991), *Imagined Communities* (London: Verso).
- CALLAN, Eamonn (1997), *Creating Citizens: Political education and Liberal Democracy* (Oxford: Oxford University Press).
- ERDOĞAN, Mustafa (2009), "Cemaat, Cemiyet ve Ulus-Devlet", *Her Taraf, Taraf Gazetesi* (29 Eylül).
- ERGİL, Doğu (2005), *Demokrasi Kültürü ve Etkili Yurttaşlık* (Ankara: Toplum Sorunlarını Araştırma Merkezi Eğitim Dizisi 3, Prestij Matbaası).
- GALSTON, William (1991), *Liberal Purposes: Goods, Virtues and Duties in the Liberal State* (Cambridge: Cambridge University Press).
- GELLNER, Ernst (1983), *Nations and Nationalism* (Oxford: Blackwell Publishers).
- _____ (1997), *Nationalism* (London: Weidenfeld & Nicolson).
- HALL, John A. (2008), "Milletleri Türdeşleştirmenin Koşulları", *Umud Özkırmılı, 21. Yüzyılda Milliyetçilik* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları) içinde, 15-34.
- HAYEK, Friedrich August von (2004), *Kölelik Yolu* (Ankara: Liberte).
- HOBSBAWM, Eric J. (1990), *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth and Reality* (Cambridge: Cambridge University Press).
- KADIOĞLU, Ayşe (1998), *Cumhuriyet İradesi Demokrasi Muhakemesi* (İstanbul: Metis).
- KYMLICKA, William (1995), *Multicultural Citizenship* (Oxford: Clarendon Press).
- _____ ve STRAEHLE, Christine (2001a), "Cosmopolitanism, Nation-States and Minority Nationalism", Will Kymlicka, *Politics in the Vernacular* (Oxford: Oxford University Press) içinde, 221-240.
- _____ (2001b), "From Enlightenment Cosmopolitanism to Liberal Nationalism", Will Kymlicka, *Politics in the Vernacular* (Oxford: Oxford University Press) içinde, 203-220.
- MANN (Michael) (1993), *The Sources of Social Power, V.II: the Rise of Classes and Nation-States, 1760-1914* (Cambridge: Cambridge University Press).
- MILL, John S. (1993), "Representative Government", (der.) Geraint Williams, *Utilitarianism, On Liberty, Considerations On Representative Government* (London: Everyman) içinde, 187-428.
- MILLER, David (1995), *On Nationality* (Oxford: Clarendon Press).
- NOZICK, Robert (1974), *Anarchy, State and Utopia* (New York: Basic Books).
- PATEMAN, Carol. 1995, *The Disorder of Women* (Cambridge: Polity Press).

- RAWLS, John (1996) *Political Liberalism* (New York: Colombia University Press).
- TAYLOR, Charles (1997), "Nationalism and Modernity", Robert McKim ve Jeff McMahan (der.), *The Morality of Nationalism* (Oxford: Oxford University Press) içinde, 31-55.
- TOK, Nafiz (2003), *Kültür, Kimlik ve Siyaset* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları).
- _____ (2005), "Liberal Demokratik Toplumda Vatandaşlık ve Eğitim", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 60/3, 235-254.
- _____ (2006), "Çokkültürlülüğe Bir Yanıt Olarak Tekkültürcülük ve Çokkültürcülük", *Demokrasi Platformu*, Yıl: 2, Sayı: 5, 19-33.
- _____ (2008), "Çokkültürcülüğün Meydan Okuduğu Milliyetçilik Kimlik Siyaseti: Ulus, Ulus-Devlet ve Liberal Demokrasi", Bican ŞAHİN (ed.), *Demokrasi Teorisinde Güncel Tartışmalar* (Ankara: Orion Yayınları) içinde, 65-84.